

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ВИДАТНИЙ СТРАТЕГ І ПОЛКОВОДЕЦЬ

Проаналізовано діяльність гетьмана Б. Хмельницького як видатного стратега і полководця, простежено процес формування суспільно-політичних поглядів Б. Хмельницького в козацькому середовищі, з'ясовано, що Хмельницький вивів на кращі зразки світового рівня практично всі роди військ української армії. Охарактеризована дипломатична діяльність гетьмана, спрямована на захист українських національних інтересів.

Ключові слова: національно-визвольна війна, воєнне мистецтво, стратегія, артилерія, розвідка, головнокомандуючий, гетьман.

Проанализирована деятельность гетмана Б. Хмельницкого как выдающегося стратега и полководца, прослежен процесс формирования общественно-политических взглядов Б. Хмельницкого в казацкой среде, выяснено, что Хмельницкий вывел на лучшие образцы мирового уровня практически все роды войск украинской армии. Охарактеризована дипломатическая деятельность гетмана, направленная на защиту украинских национальных интересов.

Ключевые слова: национально-освободительная война, военное искусство, стратегия, артиллерия, разведка, главнокомандующий, гетман.

The article analyzes the activity of hetman B. Khmelnytsky as a famous strategist and commander. It traces a process of forming B. Khmelnytsky's social and political views in the Cossack's society. It finds out that B. Khmelnytsky helped almost all kinds of Ukrainian forces to come nearer to the best world standard level. It describes B. Khmelnytsky's diplomatic activity, which was aimed at the defense of the Ukrainians national interests.

Key words: national liberation war, military art, strategy, artillery, reconnaissance, commander-in-chief, hetman.

Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, що носила загальнонаціональний характер, посідає важливе місце в історії нашої держави. З часу здобуття незалежності України вітчизняна історична наука зробила великий крок уперед у питанні дослідження й переосмислення історії національно-

---

Нагірняк Андрій Ярославович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, теорії та практики культури, Національний університет "Львівська політехніка", м. Львів.

визвольної війни українського народу. Сьогодні з'являється все більше дослідників, що займаються вивченням історичних постатей, які залишили значний слід в історії рідного народу. Безумовно, Б. Хмельницький належить до найвизначніших постатей. Саме тому йому вдалося підняти український народ на боротьбу проти польського гніту, і саме він став будівничим Української козацької держави.

З кінця XIX ст. українська історіографія поповнилася багатьма монографіями та археографічними виданнями, в яких висвітлюються окремі аспекти нашого дослідження. Велику увагу вивченню подій національно-визвольної війни й особі Б. Хмельницького приділив М. Грушевський [1]. Незважаючи на різноманітність назв і жанрів фундаментальних праць, М. Грушевський займає цілком визначену позицію щодо тих подій. Велика кількість праць, які присвячені, в основному, польсько-литовському та козацько-гетьманському періоду, видаються у видавництві НТШ. Це, зокрема, праці І. Крип'якевича, С. Томашівського, О. Терлецького [2].

Аналізуючи роботи українських істориків 90-х років XX ст., можна стверджувати, що історична наука зробила вагомий крок у дослідженні творення української державності. У цей період вийшло чимало змістовних праць відомих істориків – Я. Дашкевича, В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика [3].

Безумовно, всі дослідники, які досліджували даний період, торкались діяльності Б. Хмельницького, але розглядали її комплексно. У даній статті гетьман Б. Хмельницький досліджується як талановитий стратег і полководець. *Метою автора* було показати, які зміни відбулися в козацькому середовищі за гетьманування Б. Хмельницького, дослідити його закордонну політику, її вплив на суспільно-політичні процеси.

Постать Богдана Хмельницького завжди посідала центральне місце в історії України. Ще за свого життя він викликав захоплення в одних і різке засудження інших, про нього писали представники королівських родин і європейські дипломати, до нього з надією

зверталися тисячі уярмлених селян, з ним пов'язував свою долю і український народ – чи то в далекому XVII ст., чи у новітні часи, коли нація, піднявшись на боротьбу за незалежність своєї країни, вбачала в його імені символ військової доблесті, незламності, сили і віри у перемогу.

Б. Хмельницький належав до обраних провидінням постатей своєї доби. Лише людині непересічного інтелекту, сили волі, передусім, військового таланту і широкого політичного кругозору вдалося підготувати й очолити загальнонаціональну боротьбу українського народу проти польських загарбників. Авторитет Богдана Хмельницького в українському середовищі був надзвичайно великий. Він зосередив у своїх руках всю державну владу. У ролі єдиновладця Б. Хмельницькому вдалося утриматися завдяки високим особистим якостям: “харизма, так називається надзвичайна властивість, через яку її (особу) оцінюють як обдаровану надприродними або надлюдськими силами, як посланого богом чи зразкового вождя” [4, 111].

Свого найяскравішого злету талант Б. Хмельницького зазнав у постаті полководця і стратега. Він відважився виступити проти найсильнішої країни тогочасної Європи – Речі Посполитої. У першій половині XVII ст. вона володіла значним військовим потенціалом: за потреби вона могла мобілізувати до 150 тис. добре озброєного війська, тоді як інші європейські держави – максимум 50–60 тис. [5, 572]. До того ж у її розпорядженні були значні матеріальні ресурси і фінансові кошти, за допомогою яких вона могла найняти кілька десятків тисяч найманого війська, професіонального в своїй основі. Отже, тільки талант Б. Хмельницького як полководця і стратега міг привести українську козацьку армію і весь народ до перемоги над таким грізним суперником.

Природне обдарування Б. Хмельницького як полководця формувалося у нього ще з юнацьких років, в умовах козацького оточення, численних походів і битв. Саме тут майбутній гетьман здобував

перші навички управління боєм, організації армії, знання військової тактики суперників.

Коли в 1620 р. у бою під Цецорою в Молдавії польське військо, до якого входили українські козаки, було розбито турецько-татарськими військами, Богдан потрапив у полон. Тут він встиг познайомитися зі звичаями турецького населення, вивчити мову, уважно слідкував за внутрішньо-політичними подіями Туреччини. Набутий досвід став йому у нагоді у майбутньому.

Викуплений запорізькими козаками з турецької неволі, Б. Хмельницький знову брав участь у походах на Туреччину і Кримське ханство, виступаючи керівником деяких з них. Він взяв активну участь у битві з поляками під Переяславом 1630 р., у якій козаки під проводом Тараса Федоровича (Трясила) перемогли шляхичів.

У повстаннях 1637–1638 рр. Б. Хмельницький відіграє провідну роль. Досвід, набутий у селянсько-козацьких повстаннях, мав вирішальний вплив на формування у нього якостей полководця. Б. Хмельницький засвоїв військове мистецтво як Сходу, воюючи з турками і татарами, так і західно-європейських країн. Наприкінці Тридцятирічної війни, в 1645–1646 рр. козацький корпус під його проводом був залучений на французьку службу у складі війська принца Конде і брав участь в облозі і штурмі фортеці Дюнкерна.

Таким чином, на момент вибуху Визвольної війни українського народу в 1648 р. Б. Хмельницький оволодів ґрунтовними знаннями у галузі військового мистецтва, розумів геополітичне становище України на Європейському континенті, співвідношення військових сил імовірних суперників і союзників.

Розглядаючи Б. Хмельницького як гетьмана України, головнокомандуючого військами, варто особливо наголосити: він завжди виступав як полководець і стратег в одній особі. Він завжди бачив перед собою не лише конкретну військову операцію з притаманними їй методами і тактикою бойових дій, а розглядав її з точки зору перспектив і наслідків для країни і армії у цілому.

Талант Б. Хмельницького як стратега виявив себе вже на самому початку війни з Річчю Посполитою. Виходячи з геополітичного розташування України між ворожою Польщею і непередбачено ворожим Кримським ханством, гетьман вступає з ним у переговори і військовий союз проти Речі Посполитої. Водночас, завдяки військовому союзу з Кримом, він прокладає шлях і до можливої військової співпраці з Туреччиною, що була найгрізнішим ворогом Польщі. М. Грушевський, підкреслюючи активну дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, особливу увагу приділив саме союзу з татарами: “Почавши від К. Косинського, – пише він з цього приводу, – різні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма. [...] Хмельницькому ж удалось притягнути до себе татар, бо хан був розгніваний на Польщу, за невиплачений харач (данину), а орда потребувала війни, бо був в Криму голод і неспокій. Ся спілка забезпечила козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти польське військо і з тим опанувати терен повстання”[6, 502].

Паралельно Б. Хмельницький вживає активних заходів, щоб зіштовхнути між собою у військовому конфлікті Річ Посполиту і Московське царство, добивається того, що останнє стає зацікавленою стороною у перемозі українців у війні з поляками. Створивши загрозу Речі Посполитій зі сходу і півдня, Б. Хмельницький розгорнув активну дипломатичну діяльність, щоб блокувати її із заходу. Особливу увагу він звертає на Швецію. Після закінчення Тридцятирічної війни її війська надалі залишалися в Німеччині і готові були в будь-який момент розпочати воєнні дії проти Польщі. Саме позиція Швеції утримала Австрію в 1648–1649 рр. від надання прямої військової допомоги своєму союзникові – Речі Посполитій [7, 201]. Започатковане Б. Хмельницьким шведсько-українське військове співробітництво набуло у майбутньому стратегічного характеру для України.

Таким чином, сутність стратегії Б. Хмельницького на початковому етапі визвольної війни полягала в тому, щоб поставити Річ Посполиту у міжнародну ізоляцію і тим виключити можливість подальшого

зростання її військового потенціалу за рахунок союзів на Заході. Україна ж, навпаки, через військові союзи зміцнила своє стратегічне становище і військову силу.

Гетьман Богдан Хмельницький був видатним полководцем-організатором. Це підкреслювали і деякі тогочасні впливові польські політики. Коронний гетьман Конецьпольський вже на смертному одрі казав, що він боїться, “щоб Річ Посполита не зазнала від нього (Хмельницького) багато бід, оскільки не було серед козаків людини таких здібностей та розуму” [8, 709].

Організаторський хист Б. Хмельницького як полководця найяскравіше виявив себе у створенні нового типу армії доби середньовіччя. Під Зборовом у 1649 р., за свідченням самого гетьмана, чисельність українського війська сягнула 360 тис. чоловік – нечуваний для цього часу кількісний склад армії. Європейські армії, що брали участь у Тридцятирічній війні, не перевищували 40–50 тис. чоловік. Український гетьман перетворив селянські загони у дисципліновані полки, які перемагали добре навчені шляхетські армії. Це свідчить про те, якого великого значення він надавав військовому вишколу.

Б. Хмельницький добре усвідомлював, що воювати із натовпом неозброєних і ненавчених військовій справі людей – не що інше, як приректи їх на смерть і неминучу поразку. Гетьман вивчав і вдало використовував як багаторічний досвід запорожців, так і досвід армій інших країн. Запорізькі козаки, що справді були професіоналами-військовими, навчали селян стрільбі, стройовій справі, тактиці ведення бою. Майстерність і професіоналізм окремих козаків вражали своєю досконалістю. Так, венеціанський посол А. Віміна пише: “Мені доводилося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікали нагар так, немов це зроблено з допомогою щипців” [9, 16].

Хмельницький вивів на кращі зразки світового рівня практично всі роди військ української армії. З його ім'ям пов'язано створення козацької кінноти, яка вже з 1649 р. і в подальшому успішно змагалася зі шляхетською кіннотою, що забезпечувало українським військовим широке поле маневру,

нейтралізувало перевагу польської важкої кінноти – гусарії.

Б. Хмельницький, по суті, створив і українську артилерію. До 1648 р. вона була у козаків нечисленною і швидше належала до своєрідного декору армії, бо вважалася її клейнодами. За Б. Хмельницького артилерія в українській армії надзвичайно посилилася. Вже у 1648 р. тільки в Чигирині козаки мали 74, а під Берестечком – 100 гармат [5, 272]. У 1652–1653 рр. артилерійський парк української армії нараховував понад 400 гармат. Частково їх почали виготовляти в Україні [10, 156]. Внаслідок цього українська артилерія стала перевершувати польську.

При Б. Хмельницькому з'явилися нові типи фортифікаційних споруд. Найбільшого розвитку набрало будівництво земляних укріплень для індивідуального захисту від вогню ворога. Богдан Хмельницький далі розвивав основні напрямки тактики українського військового мистецтва. Його талант полководця піднявся до найвищих щаблів світового рівня. У битві під Батогом (1652 р.) українська армія, виконуючи стратегічний задум гетьмана, повністю оточила тридцятитисячне польське військо і знищила його.

Особливу увагу гетьман звертав на підготовку і правильний вибір напрямку головного удару по ворогу. Він розумів, що перемога над Річчю Посполитою буде досягнута тільки після її розгрому на західному театрі воєнних дій. Тому гетьман забезпечував його максимальною кількістю засобів і сил, зосередив тут більшість частин української армії. На північний театр війни проти литовських військ він посилав невеликі загони.

Як полководець Б. Хмельницький був дуже обережний. Битву починав лише тоді, коли був упевнений у перемозі. Він виявив великий талант в управлінні армією і керуванні боєм, йому вдалося забезпечити зразкову дисципліну у війську. Польський шляхтич С. Кушевич зазначав: “Дай, Боже, аби така дисципліна в нашому коронному війську була” [11, 447]. Б. Хмельницький надавав приклад особистої мужності: у 1648 р. під Львовом

він так близько їздив коло міських мурів, що гарматне ядро впало під ноги його коня.

Український гетьман відмовився від застарілих тактичних прийомів (наприклад, воєнних дій лише влітку) і використовував нові елементи при підготовці, а головне – при здійсненні своїх стратегічних задумів. Він рішуче відмовився від оборонної тактики бою, натомість головну роль відводив наступальним операціям і концентрованому удару. Саме це вирішило долю битв під Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Збаражем на користь українців. Гетьман діяв усупереч стратегії і тактиці західноєвропейських армій. Він відмовився від тривалих облог фортець. Перемог у війні він добивався польовими боями, ідучи просто до головної мети – зав'язати бій із головними силами ворога і розгромити їх.

Хмельницький розвинув запорізьку тактику маневрування. Його улюбленим тактичним прийомом було оточення ворога з флангів і вихід у його тил. Великого значення надавав гетьман фактору раптовості. Під Пилявцями і під Зборовом гетьман до останньої хвилини приховував свої сили і захопив ворога раптово, несподіваним наступом. На нечуваний рівень в українській армії підняв Богдан Хмельницький розвідувальне мистецтво, а також козацьку майстерність у переслідуванні ворога.

У своїй зовнішній політиці прагнув залучити щонайбільше країн до боротьби проти Речі Посполитої, а також підняти антифеодальний рух у самій Польщі. Своїх розвідників-агітаторів гетьман планував використати як своєрідний каталізатор, котрий прискорив би повстання в тилу шляхетської Польщі [12, 7].

Діяли розвідники козацько-селянського війська і на Балканах. Польський посол М. Бегановський попереджав у 1654 р. турецького пашу Сілістрії про те, що Хмельницький вислав своїх людей на Балкани, щоб підняти повстання проти Туреччини. Крім того, Б. Хмельницькому вдалося створити агентурну мережу у Варшаві та столиці Великого князівства

литовського Вільно, яка вчасно постачала необхідну інформацію як політичного, так і військового характеру [13, 119].

Слід зазначити, що козаки часто використовували прийом дезінформації. Так, напередодні битви під Корсунем, Б. Хмельницьким був підсланий “зрадник” у польський табір воєначальників М. Калиновського та М. Потоцького, який переконав їх, що козацьке військо значно переважає польське військо за чисельністю. Останні залишили вигідні позиції під Корсунем (весна 1648 р.) і, маючи за поводири “таємного агента гетьмана”, відступили і натрапили на козацьку засідку [14, 119–120].

Активно застосовував Б. Хмельницький оригінальний і дуже популярний у козаків особливий бойовий порядок – табір.

Однією із найяскравіших сторін полководської діяльності Богдана Хмельницького було його вміння зібрати навколо себе полковників-однодумців – Максима Кривоноса, Івана Богуна, Данила Нечая, Івана Золотаренка, Федора Вешняка, які розвивали і збагачували українське військо мистецтво.

Попри значний внесок Богдана Хмельницького у розвиток українського військового мистецтва, чи не найважливішою стороною його діяльності як полководця і стратега було вміння розуміти широкі верстви народу, а через них – психологію рядового вояка-козака. Він широко використовував такі притаманні українському воїнові риси, як індивідуалізм, незламну віру у перемогу, твердість, вірність ідеалам, довіру до авторитетів, хоробрість і здоровий глузд. Власне, знання цих якостей українського військовика дало йому змогу витримати найкритичніші місяці після берестецької поразки, мобілізувати народ на нові перемоги над польською шляхтою.

Підсумовуючи, зазначимо, що вплив Богдана Хмельницького як полководця і стратега на розвиток української військової справи був настільки великим, що впродовж століть він слугував взірцем національного воєнного мистецтва. Навіть на початку ХХ ст., через 300 років після загибелі Української козацької держави, коли знову відроджувалися

українські Збройні Сили, ім'я великого гетьмана знову стояло біля їх витоків: перший полк Армії Української Народної Республіки був названий на його честь.

Безумовно, Богдан Хмельницький належить до найвизначніших постатей української історії. Саме йому вдалось підняти український народ на боротьбу проти польського гніту і саме він став будівничим Української козацької держави. Завдяки його кипучій енергії і політичним здібностям, а також титанічним зусиллям українського народу, козацька Україна виборола собі місце серед європейських держав.

Набутий військовий досвід часів Хмельниччини не втратив значення і сьогодні. Окремі його аспекти стали б у нагоді для розв'язання деяких актуальних проблем сучасного українського військового будівництва. Талант Б. Хмельницького як полководця і стратега завжди служив своєму народові, а тому здобув загальнонародну любов і визнання.

Межі статті не дозволяють розкрити всю багатогранність військового генія гетьмана Б. Хмельницького, безперечно, потрібні глибинні наукові дослідження його воєнних операцій та їх політичних наслідків.

1. *Грушевський М.* Історія України–Руси. – К., 1995. – Т. 7. – 624 с.; Т. 8. – Ч. 1. – 288 с. – Нью-Йорк, 1957. – Т. 9. – Кн. 2. – 871 с.; *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1911. – 468 с.; *Грушевський М.* Культурно-національний Рух на Україні в XVI–XVII в. – К., 1912. – 248 с.

2. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 405 с.; *Томашівський С.* Перший похід Хмельницького в Галичину. – Львів, 1914. – 151 с.; *Томашівський С.* Хмельниччина в Галичині і її хиби. – Львів, 1906. – 64 с.; *Томашівський С.* Народні рухи на Галицькій Русі 1648. – Львів: Записки НТШ, 1898. – Т. 23–24. – 138 с.; *Терлецький О.* Історія України. Козацька доба. – Львів, 1936. – 83 с.; *Терлецький О.* Гетьманська Україна і Запорізька Січ. – Львів, 1935. – 86 с.

3. *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1992. – Вип. 2; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 500 с.; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 367 с.; *Мицик Ю.* Як

козаки воювали: історичні розповіді про Запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 1990. – 301 с.

4. *Пасічник М.* Українська держава середини XVII ст.: проблеми та перспективи її розвитку / Пасічник М. // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2001. – № 431. – С. 107–114.

5. *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З.* Історія українського війська / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. – Львів: Світ, 1992.

6. *Грушевський М.* Історія України–Руси. – Т. 9. – Ч. 2. / Грушевський М. – К., 1995. – 871 с.

7. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Наливайко Д. – К., 1992. – 493 с.

8. *Котляр М., Смолій В.* Історія в життєписах / Котляр М., Смолій В. – К., 1994.

9. *Молчановский Н.* Донесення венеціанця Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком / Молчановский Н. // Киевская старина. – 1900. – Кн. 1. – С. 6.

10. *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків / Апанович О. – К., 1991. – 333 с.

11. Нариси з історії України. – К., 1940. – 268 с.

12. *Чухліб Т.* Психологічна війна гетьмана Б. Хмельницького / Чухліб Т. // Народна армія. – 2002. – 24 грудня.

13. *Куцька О.* Психологічна боротьба в історії українського козацтва / Куцька О. // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2003. – № 474. – С. 115–122.

14. *Субтельний О.* Україна. Історія / Субтельний О. – К.: Либідь, 1991. – 509 с.

© А.Нагірняк, 2009

Надійшла до редколегії 10.01.2009.